

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського

УДК 94(477)

Р.Я.Пиріг *

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: СУСПІЛЬНЕ УСВІДОМЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ

Висвітлюється тривалий і складний процес подолання сучасним українським суспільством сформованого комуністичною ідеологією упередженого ставлення до видатного вченого, державного та громадсько-політичного діяча М.Грушевського. Розкривається іманентна потреба осягнення в незалежній Україні його величезної творчої спадщини, внеску у створення першої у ХХ ст. національної держави, засвоєння уроків зі здобутків і прорахунків цієї історичної постаті.

Ключові слова: Грушевський, повернення в Україну, творча спадщина, наукова школа, увічнення пам'яті.

Нинішнє ювілейне 150-тиліття від дня народження М.Грушевського дає цілком слушну нагоду порозмірковувати над уже доволі тривалим процесом його повернення в Україну та суспільним усвідомленням цієї видатної історичної постаті.

Доля М.Грушевського склалася так, що він народився і відійшов у вічність за межами Батьківщини. Але повертатися в Україну йому довелося багато разів. У дитячі та юнацькі роки з Кавказу, де мешкала родина, щоб поклонитися дідівським могилам. У 1886 р. після тифліської гімназії він стає студентом Університету св. Володимира. 1914 р. уже поважним професором повертається з Галичини до Києва, де його очікують Лук'янівська в'язниця та заслання. Бурхливого 1917 р. приїздить з Москви, щоб стати на чолі Української Центральної Ради, пізнати насолоду державотворчого триумфу та гіркоту фіаско, які завершилися емігрантським п'ятиріччям. Політичний компроміс з більшовицькою владою приводить його у 1924 р. з Відня до Києва, дає на певний час змогу науковій праці й обертається камерами ОДПУ та новим

---

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.
E-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

московським засланням. І нарешті, у 1934 р. померлий Грушевський повертається з Кисловодська, щоб навечно упокоїтися на Байковому цвинтарі в Києві.

Після смерті вченого тривалий час над його іменем тяжіла більшовицька анафема, витворивши образ «контрреволюціонера», «буржуазного націоналіста» і навіть «фашиста». І все ж одна публічна спроба повернути М.Грушевського в Україну, власне УРСР, попри ідеологічні заборони влади, сталася рівно півстоліття тому. Здійснив її світлої пам'яті Федір Павлович Шевченко – тодішній відповідальний редактор «Українського історичного журналу», умістивши в 1966 р. на шпальтах цього видання власну статтю¹. Це був рік століття вченого й останні часи хрущовської «відлиги».

Сьогодні з особливою рельєфністю постає значення тієї публікації як історіографічного явища й політичної демонстрації. Адже це була відкрита спроба реабілітації М.Грушевського не лише як вченого, але й політичного діяча. Уперше з 1930-х рр. у науковому радянському виданні до нього не було застосовано гостру «викривальну» риторику. Автор обмежився доволі ліберальною як на той час оцінкою «найвидатніший буржуазний історик України», дослівно взятою з офіційного некролога 1934 р., опублікованого газетою «Правда». Безперечно, це був страхувальний маневр, як і низка сентенцій на адресу М.Грушевського – «збивався на манівці», «стояв на позиціях, ворожих народним масам». Такі маскувальні оцінки допомогли статті побачити світ, але не вберегли автора від наступних політичних гонінь. Зрозуміло, що цей одинокий виклик системі не міг зробити суттєвого пролому у стіні тривалій табуїзації постаті М.Грушевського, розвіяти густу негацію його образу, міцно увігнану у свідомість декількох поколінь.

Тільки наприкінці 1980-х рр., в атмосфері суспільної лібералізації, стало можливим прорвати антигрушевські ідеологічні загати. Із середини 1988 р. в республіці почали з'являтися статті про вченого². Журнал «Київ» опублікував його спогади³. Відтоді розпочалося стрімке повернення М.Грушевського в Україну.

Цей шлях доволі тривалий, має певні стадії і навіть сьогодні не може вважатися завершеним. Надто складними є політичні реалії українського трансформаційного процесу, які й визначають суспільне сприйняття перипетій вітчизняної історії та головних її творців. Уже в останні роки комуністичної влади йшла спонтанна, але наростаюча реабілітація вченого і політика. І формальне припинення в березні 1991 р. КДБ УРСР кримінальної справи шістдесятилітньої давнини «за відсутністю у діях Грушевського складу злочину» стало результатом його активного входження в наелектризоване українське суспільство. Зростає потік публікацій про життя й діяльність історика.

¹ Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.13–30.

² Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1988. – 21 липня; Боряк Г. Повернути народові наукову спадщину М.С.Грушевського // Там само. – 1989. – 16 березня; Пиріг Р. Невідомий лист М.Грушевського // Там само. – 28 вересня; Гирич І. Документи академіка М.С.Грушевського у фондї 1235 ЦДІА УРСР у Києві // Архіви України. – 1989. – №4; Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? // Україна: Наука і культура. – К., 1989.

³ Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1988. – №9/12; 1989. – №8/11; 1992. – №2/3.

Почалося перевидання наукової спадщини. Вже 1990 р. вийшла «Ілюстрована історія України». Масовими накладами друкувалися його публіцистичні праці.

Проголошення незалежності України суттєво каталізувало цей процес. У 1994 р. розпочалося фототипне перевидання фундаментальної праці М.Грушевського⁴. Його ім'я отримали площі, вулиці й навчальні заклади. Було відкрито музеї, зведено пам'ятники, увічнено місця перебування в Україні та за її межами. Зображення М.Грушевського з'явилося на грошах, поштовій і навіть рекламній продукції. Встановлено іменні державні, академічні, громадські стипендії, премії, медалі.

Жоден із визначних українських діячів, заборонених комуністичним режимом, не міг зрівнятися з М.Грушевським за темпами й масштабністю інкорпорації у ще напіврадянське суспільне середовище. До того ж когорта українських діячів для поповнення пантеону національних героїв була вже не такою й численною. Особливо з огляду на густину ідеологічного негативізму, яким було покрито імена багатьох із них.

Феномен швидкого повернення М.Грушевського в Україну детермінувався низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. По-перше, утвердження незалежності нашої країни вимагало обґрунтування ідейно-політичних засад новітнього державо- та націєтворення. Наукова спадщина вченого, зокрема схема самостійного розвитку українського історичного процесу, численні праці з питань національно-визвольного руху, заслуги в конструюванні першої у ХХ ст. незалежної української держави видавалися цілком придатними для формулювання базової української ідеї. По-друге, постать М.Грушевського імпонувала не тільки національно орієнтованому сегменту українського політикуму – він улаштовував і фактично правлячу посткомуністичну еліту. Свідченням тому стала постанова Президії Верховної Ради України про відзначення восени 1991 р. 125-ліття від дня народження М.Грушевського. Наступні «круглі дати» також визначалися президентськими указами та урядовими постановами, включаючи й нинішній 150-літній ювілей ученого й державного діяча. По-третє, становлення в Україні інституту президентства вимагало опори на певну історичну традицію. Адже ані суто парламентська УНР, ані гетьманат П.Скоропадського не вписувалися у схему нової державної конструкції. Тому так легко було реанімовано легенду про М.Грушевського – президента України. Вона набула поширення в публіцистичній, науковій літературі, серед політиків і владних структур. Саме такий чинник визначив потужну державну підтримку легітимації цієї постаті. По-четверте, процес переосмислення нашого минулого, пошук адекватної потребам трансформації суспільства парадигми української історії відводив М.Грушевському роль головного репрезентанта національної історіографії. Підручники стали важливим інструментом імплементації його у свідомість молодого покоління.

І, нарешті, слід указати на ще один суттєвий фактор. У той час, як у СРСР М.Грушевський був «фігурою замовчування», то з середини 1960-х рр. українська діаспорна історіографія розпочала активне дослідження його життя та

⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (гол.), В.А.Смолій (заст.), Г.В.Боряк (відп. секр.) та ін. – Т.1. – К., 1994.

творчості, виокремивши спеціальну галузь історичних знань – грушевськознавство. Безперечно, у добу «залізної завіси» його здобутки суттєво не впливали на офіційну радянську історіографію та пропаганду. Однак після проголошення незалежності ці напрацювання зарубіжних фахівців набули значного поширення в Україні, справивши загалом позитивний вплив на розвиток тематичних досліджень. Однак на український науковий ґрунт потрапили й певні вади праць колеґ із діаспори – вузькість джерельної бази та породжені цим фактологічні помилки, недостатня аргументація, а також певна ідеалізація «свого» героя.

Із середини 1990-х рр. у цьому ренесансі М.Грушевського почали діяти дві паралельних тенденції: дезавуація радянських міфів про «запеклого ворога українського народу» та глорифікація М.Грушевського як національного героя. Об'єктивно це була іманентна потреба суспільства, обумовлена тривалою бездержавністю, природна реакція на відторгнення комуністичних ідеологем та ідолів. Їх місце мали зайняти власні кумири. І М.Грушевський на зорі української незалежності, національної самоідентифікації, ретенерації історичної пам'яті отримав немало дифірамбічних кваліфікацій (нерідко на кшталт: «став мірою духовного генія, таланту, совісті, честі своєї нації, гарантом усвідомлення та здійснення Україною і українством своєї історичної місії, визначеної природою й мислимою у вселюдських масштабах»⁵).

Доволі повільно з середини 1990-х рр. починають проявлятися ознаки певної стриманості в оцінках М.Грушевського, насамперед із боку науковців. Осмислення його історіографічної та публіцистичної спадщини, політичної діяльності, обіперті на нові, в основному архівно-документні джерела, давали цілком виразне уявлення про гіперболізацію цієї постаті, зокрема як політичного діяча⁶.

Розпочався наступний етап у формуванні сприйняття М.Грушевського, який можна назвати деміфологізацією. Тепер уже доводилося спростовувати старі й нові міфи. Протоколи засідань Центральної Ради, матеріали преси, мемуари сучасників свідчили, що М.Грушевський не був президентом УНР, оскільки ця парламентська республіка не мала такого інституту. До того ж він особисто очолював Конституційну комісію.

Подолання кризових явищ в українській історичній науці, потреба в нових методологічних орієнтирах породили у середовищі фахівців доволі гостру дискусію щодо теоретико-методологічної значущості творчої спадщини вченого. Ця полеміка загалом мало вплинула на усталену позитивну оцінку патріарха української історіографії. Але дала важливий імпульс подальшому критичному осмисленню його наукового доробку й ролі у вітчизняній історії. Слід цілком погодитися з висновками Я.Грицака: «Не можна не визнати величезних заслуг Грушевського в критичному перегляді старої парадигми в написанні історії Східної Європи. Але, з іншого боку, не можна й не визнати, що парадигма, яку він запропонував, має досить обмежувальну дію: поза нею залишаються процеси й об'єкти, котрі теж заслуговують на увагу»⁷.

⁵ Михайло Грушевський. – К., 1998. – С.5–6.

⁶ Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість: Передмова // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Л.; Нью-Йорк, 1998.

⁷ Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К., 2004. – С.196.

Життю й діяльності вченого присвячено десятки наукових конференцій, докторських і кандидатських дисертацій, публікується епістолярна спадщина, видано його основні праці з української історії та літератури. Реалізується державна програма підготовки 50-томного зібрання творів, перший том якого побачив світ у 2002 р.⁸ Нині вже вийшло 28 книг. У середині 2000-х рр. з'явилися перші спроби біографії М.Грушевського та унікальне дослідження його родоводу⁹.

Фахові наукові дискусії щодо оцінки М.Грушевського згодом зосередилися навколо дуалістичної схеми «добрий історик – поганий політик»¹⁰. Як відомо, абсолютизація одних рис на шкоду іншим нерідко призводить до затемнення істини. Сьогодні очевидно, що подавати М.Грушевського як твердого самостійника було б відступом від історичної правди. Проте не слід і применшувати його заслуг у національному відродженні, відстоюванні соборності України. Нарешті, саме під його проводом постала незалежна Українська Народна Республіка. М.Грушевський був вищою посадовою особою нової держави, якщо й не досить харизматичним, то найавторитетнішим тоді лідером українства. За влучним висловом одного зі сучасників, він виконував функцію «верховного репрезентанта держави».

Адепти оцінки М.Грушевського як поганого політика ставлять йому на карб неспроможність захистити УНР від більшовицької експансії, запрошення німецьких військ, непротидію гетьманському квітневому перевороту. Поза сумнівом, глава держави несе за це відповідальність. Проте розглядати її треба у сукупності тогочасних геополітичних чинників, а також у загальному контексті здобутків і втрат української революції. А такий підхід вимагає відповіді на складне запитання: хто з чільних діячів тієї доби був вправним політиком – В.Винниченко, П.Скоропадський, С.Петлюра? Та й чи можуть уважатися вдалими політиками люди, котрі допустили втрату національної державності?

Останнім часом отримали досить об'єктивну оцінку світоглядні позиції, ідейні погляди, політична ідеологія М.Грушевського. Безперечно, вони не були константними, змінювалися, особливо під впливом політичної практики. Простежується еволюція його автономістсько-федералістських переконань і їх ситуативна кореляція з потребами побудови незалежної держави чи уявленнями про інтеграцію України до інших федеративних/конфедеративних спільнот. Ознаки соціалістичності його світогляду проявилися у вірі в перемогу соціальної революції, праці над капіталом тощо.

Такі свідомісні установки і склали після поразки Української революції 1917–1921 рр. ідейно-політичні підстави компромісу М.Грушевського з радянською владою та повернення до СРСР. Виявлені архівні документи дають можливість переконливо спростувати старі оцінки рееміграції історика як «походу

⁸ *Грушевський М.* Твори у 50-ти томах. – Т.1: Серія: суспільно-політичні праці 1894–1907. – Л., 2002.

⁹ *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005; *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006; *Пиріг Р.* Михайло Грушевський. – К., 2007. *Тельвак В., Новацький Р., Тельвак В.* Біографічні нариси видатних представників європейської культури: Михайло Грушевський (1866–1934). – Ороле, 2007.

¹⁰ *Дашкевич Р.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2006. – С.358–360.

в Каносу», «зраду ідейних принципів» тощо. Усім своїм прирадянським життям він довів щире бажання служити українському народові єдиним засобом, який у нього залишався – науково-культурною працею. М.Грушевський заплатив непомірно високу, жертвовну ціну за свій компроміс із більшовиками. У таборах ГУЛАГу загинули його донька Катерина, брат Олександр, племінник Сергій...

Саме шляхом наукових дискусій, виявлення нового джерельного матеріалу, глибокого осмислення ролі М.Грушевського процес його повернення в Україну вступив у чергову фазу, якій властиві більш об'єктивні, виважені й аргументовані оцінки. На наш погляд, вони і є нині основним інструментом утвердження збалансованого образу М.Грушевського у свідомості сучасних українців.

Загальноукраїнські соціологічні дослідження про ставлення до відомих діячів дають загалом позитивну оцінку М.Грушевському. За даними Інституту політики 2002 р., із понад 4,6 тис. респондентів на запитання: «Як ви оцінюєте М.Грушевського?» 53% відповіли схвально. Як і слід було очікувати, виявилися суттєві регіональні відмінності. Захід: позитивно – 85%, негативно – 5%, не визначилися – 8%, не знають такого – 2%. На Криму й Донбасі, відповідно: позитивно – 23% і 28%, негативно – 14% і 9%, не визначилися – 25% і 30%, не знають такого – 38% і 33%. Цікаві й дані по Києву. Якщо частка позитивних відповідей близька до середнього – 55%, то негативних – 4%, тобто найнижча. А от тих, хто вагався з відповіддю, аж 34% – найвища.

За даними всеукраїнського опитування, проведеного у січні 2008 р., громадський рейтинг «Великі українці» дав такі результати: М.Грушевський увійшов до першої десятки номінантів, посівши шосте місце після Т.Шевченка, Лесі Українки, Б.Хмельницького, І.Франка та М.Гоголя. А в розділі «Державні й політичні діячі» – друге місце після Б.Хмельницького.

У вересні 2010 р. організація «Українське демократичне коло» провела дослідження, за результатами якого позитивне ставлення до М.Грушевського склало 68,4%. Тобто зросло на 15% проти 2002 р. Негативно оцінювали 6,7%, не знають його – 14%.

Проводяться й інтернет-опитування. Навряд чи їх можна вважати репрезентативними. Проте вияв певного сегменту громадської думки вони відбивають, насамперед аудиторії комп'ютеризованої, переважно середньої та молодшої генерацій, а отже більш інформованих. Наприклад, сайт «Обозреватель» провів рейтингове голосування щодо популярності 12 найвидатніших, на думку його редакторів, історичних діячів України: Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, І.Мазепа, Т.Шевченко, Леся Українка, М.Грушевський, С.Петлюра, С.Бандера. За результатами голосування близько 2,3 тис. осіб на першому місці – Т.Шевченко, далі – руські князі, потім Б.Хмельницький та І.Мазепа. А замикають список найближчі до сучасності постаті: Леся Українка, М.Грушевський, С.Бандера (9–11-те місце), причому всі трое набрали однакову суму балів. Останнє місце в С.Петлюри.

Сприйняття М.Грушевського динамічно змінюється разом зі світоглядною трансформацією суспільства й адекватно йому стратифікується як у

соціальному, так і в політичному вимірах. Сьогодні найвиразніше усвідомлюються дві іпостасі складної й багатогранної постаті М.Грушевського – ученого та громадсько-політичного діяча. Не вповні осягненими залишаються його духовний світ, морально-етичні принципи, особистісні, людські риси.

Розмаїтий український політикум демонструє доволі широкий, але не завжди чіткий спектр виявів щодо М.Грушевського. Право- й ліворадикальні сегменти налаштовані критично. Перші – за «демосоціалістичне недосамостійництво», другі традиційно зараховують його до антикомуністичного табору. Націонал-демократичне середовище, яке свого часу спричинилося до ідеалізації М.Грушевського, нині адекватно реагує на його «приземлення». Тоненький прошарок ліберал-консерваторів – протиставляє гетьманові П.Скоропадському.

Політика державної підтримки постаті М.Грушевського останнім часом змінилася на суттєве розширення кола визначних фігур української історії, особливо національного державотворення. Такий підхід цілком умотивований, оскільки слугує формуванню історичної пам'яті, адекватної складним і поліваріантним подіям нашої минувшини, зв'язі чи ницості її головних діячів осіб.

Поза сумнівом, М.Грушевський має всі підстави залишитися в пам'яті нащадків видатним ученим, автором фундаментальної «Історії України-Руси», управним організатором дослідницької праці, творцем наукової школи українських істориків. Гідно слід поцінувати його внесок у національне відродження та державотворення, відзначаючи як сильні риси ідеолога, так і слабкості практичного політика.

У 1925 р. з нагоди сорокаріччя від дня смерті М.Костомарова М.Грушевський писав: «Розуміється, не утворення, не вироблення іконного лику мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбивала в собі свою епоху і вплинула на її розвій»¹¹. Цей постулат цілком може бути застосовано й до самого М.Грушевського, а для сучасних дослідників залишається важливою умовою об'єктивної персоніфікації українського історичного процесу.

¹¹ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – №3. – С.20.

In this article lightens up the long and difficult process of overcoming the communist-made prejudice ideology of brilliant scientist, national, social and political figure Mykhailo Hrushevs'kyi by modern Ukrainian society. Moreover, article reveals the immanent need in independent Ukraine to comprehend Hrushevs'kyi's greatest oeuvre, his major contribution to the development in the 20th century of the national State and to learn the lessons of outstanding achievements and the miscalculations of this historical person.

Keywords: *Hrushevs'kyi, return to Ukraine, intellectual heritage, scientific school, perpetuate the memory.*

